

ПЕДАГАГІЧНАЯ СУТНАСЦЬ ДУХОЎНА-МАРАЛЬНАГА ВЫХАВАННЯ ВУЧНЯЎ СРОДКАМІ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

В.П. Шаўчэнка

*УА МДПУ імя І.П. Шамякіна
г. Мазыр, Рэспубліка Беларусь*

У артыкуле разглядаецца значнасць мастацкай літаратуры ў духоўна-маральным выхаванні асобы школьніка, якое рэалізуецца праз мастацкі вобраз, спосаб аналізу жыцця ў мастацтве. Паказана забяспечанасць адзінства паўсядзённага жыцця вучняў з тымі нормаў і каштоўнасцямі, якія ляжаць у яго аснове, з высокімі педагагічнымі ідэалаў і ўзораў паводзін.

Ключавыя словы: мастацкая літаратура; духоўна-маральнае выхаванне; асоба школьніка; суб'ект культуры; педагагічная сутнасць; асобны падыход; эстэтычны ідэал; педагагічны працэс; метады выкладання; духоўнае развіццё школьніка; эфектыўнасць

Духоўна-маральнае выхаванне школьнікаў сродкаў мастацкай літаратуры абазначае іх фарміраванне і развіццё ў якасці суб'ектаў культуры, якія кіруюцца сваім унутраным духоўным вопытам і пэўнай сістэмай каштоўнасных арыентацый і якія немагчыма даследаваць звычайнымі навуковымі сродкаў ў выглядзе адпаведнага тэарэтычнага або катэгарыяльнага аналізу і вивучэння аб'ектыўных заканамернасцей. Іх можна толькі выявіць з дапамогай асобай ідэальнай (ілюзорнай) рэальнасці, якая складваецца ў выніку адначасовага адлюстравання рэальнасці ў святле і з пункту гледжання яе ідэалізацыі або прыхарошвання і пераймання, адлюстравання эстэтычнага вобраза і рэальных маральных матываў праз іх тыпізацыю, выражэнне духоўнасці

(менталітэту) розных сацыяльных супольнасцей, да якіх яны належаць (народа, нацыі, насельніцтва рэгіёнаў, паселішчаў, сям’і, вытворчых і вучэбных калектываў і інш.), разуменне асобы праз бачанне асаблівасцей сацыяльнага часу і сацыяльнай прасторы, эпохі і ўмоў жыцця, забеспячэнне асобай духоўнай пераемнасці на аснове вусных і пісьмовых тэкстаў, пачынаючы ад казак, іншых відаў народнай творчасці, пераймання гутаркі і ўчынкаў дарослых, адлюстравання іншых відаў ілюзорнай рэальнасці ў іх супастаўленні з рэальнасцю сапраўднай і паступовага ўскладнення гэтых адлюстраванняў у залежнасці ад узроставага духоўнага развіцця школьніка, асаблівасцей яго індывідуальнасці.

Кожнаму этапу развіцця чалавека адпавядае і свая мастацкая літаратура, якая забяспечвае ўнутраную яго падрыхтаванасць да перабудовы свайго жыцця праз духоўную перабудову самога сябе, змену сваіх рэальных і патэнцыяльных магчымасцей.

Педагагічная сутнасць духоўна-маральнага выхавання школьнікаў сродкамі мастацкай літаратуры, формы і метады яе выкладання і ступень іх эфектыўнасці выражаецца праз педагагічную аксіялогію, або вучэнне пра каштоўнасці і іх ролю ў педагагічным працэсе, як звязваючыя звёны розных відаў духоўнага вопыту і асновы маральнага выбару асобы.

Калі мы гаворым пра духоўна-маральнае выхаванне, то маем на ўвазе працэс унутранага маральнага ўдасканалення чалавека як суб’екта культуры, які кіруецца пэўнай сістэмай каштоўнасных арыентацый і маральных перакананняў, што вызначаюць яго індывідуальнасць, свядомы, неўсвядомлены і энергетычны пачатак яго актыўнасці. У сувязі з гэтым асоба вучня цікавіць нас не столькі як аб’ект мэтанакіраванага ўздзеяння з боку педагога, колькі ў якасці адпаведнага выражэння духоўнага стану, яго ўласнага “я” або “я – пазіцыі” і магчымасці яе трансфармацыі. Гэты духоўны стан немагчыма даследаваць толькі звычайнымі навуковымі сродкамі ў выглядзе адпаведнага тэарэтычнага або катэгарыяльнага аналізу і вывучэння адпаведных аб’ектыўных заканамернасцей. Выявіць дадзены стан часцей за ўсё магчыма толькі з дапамогай асобай ідэальнай рэальнасці, падуладнай толькі мастацтву, у тым ліку мастацкай літаратуры, як аднаму з яе відаў.

Па самой сваёй прыродзе мастацтва і мараль выступаюць у сваім непарушным адзінстве як адзінства добра і прыгажосці. “Вышэйшым аб’ектыўным выражэннем і крытэрыем маральнага значэння мастацтва, – па слухнай заўвазе В.І. Талстых, – з’яўляецца мастацкая праўда, якая ўяўляе сабой адлюстраванне рэальнасці ў святле і з пункту гледжання перадавога эстэтычнага ідэалу. Паколькі эстэтычны ідэал заключае ў сабе з самага пачатку ідэал этычны, маральны, то і ацэнка адлюстраванага факта ці з’явы абазначае адначасова і іх маральную ацэнку” [1, с. 391].

Пры гэтым мастацкая праўда выражаецца тут не ў маралізатарскім падыходзе і дыдактыцы, замкнутай ідэальнасці і вобразнай ілюстрацыі

готовых тэзісаў, а ў сіле адлюстравання эстэтычнага вобраза, рэальных маральных матываў і пакут маральнага выбару. Асобны падыход да чалавека ў дадзеным выпадку з’яўляецца выражэннем уласнай відавай сутнасці. Ён нараджаецца ў мастацтве з імкнення чалавека духоўна ўсвядоміць унутраны і знешні свет, уявіўшы яго як асобы прадмет даследавання, як асобую духоўную рэальнасць.

І гэта рэальнасць у дадзеным выпадку як бы змыкаецца з аб’ектыўнай рэальнасцю, адкуль чэрпае матэрыял мастацкі твор, даючы ў той жа час прастор чытачу для яе мысліцельнага працягу, дадумвання, “даследавання”.

Гэтым самым сапраўдная рэальнасць даследуецца тут не і ў выглядзе тэарэтычных абагульненняў, абстрактнага яе адлюстравання, а духоўна-практычным спосабам. “Аб’ектыўны змест тут неаддзельны ад перажывання. Мастацтва нібыта належыць да вобласці паўсапраўднасці і паўнеабходнасці, таму што тое, што адлюстроўваецца ў мастацкім творы, у літаратурным сэнсе не існуе на самой справе, але зараджана рэальнасцю, з’яўляецца тым, што зададзена для рэальнасці. Голыя факты самі па сабе не цікавяць паэта. Яго цікавіць у адлюстраванні тое, што ўспрымаецца само па сабе, як крыніца іншых магчымых прадметаў “ [2, с. 30].

Жыццёвы факт можа стаць фактам мастацкім, набываючы ўсе вартасці тыповага вобраза. Ісціна тут не ўзнікае і не знаходзіцца ў галаве асобнага чалавека. Яна нібыта нараджаецца ў працэсе гутаркі паміж людзьмі, якія сумесна шукаюць ісціну. Галоўнае тут – уменне выказаць і абгрунтаваць свой пункт гледжання. Жыццёвымі ж крыніцамі, якія жывяць тую ці іншую форму зносін, культурнай глебай, якая робіць дыялог жывой неабходнасцю паўсядзённага быцця, выступае духоўнасць нацыі і народа, іх менталітэт, адпаведныя культурныя традыцыі, народная творчасць. Таму для высвятлення той ці іншай ісціны той, хто пазнае, павінен як бы прымяркоўвацца да таго духу, дзякуючы якому яна можа быць прынята народам у якасці такой. Найперш тут павінна ўлічвацца кола абставін, якія робяць звычайным (агульнапрынятым) той ці іншы спосаб зносін, які дзейнічае ў дадзеным грамадстве. Сюды ўваходзіць увесь комплекс умоў культурна-гістарычнага існавання людзей, г.зн. іх адносін да прыроды, адзін да аднаго і да самога сябе як да асобы.

Цэнтральным жа звязом агульнапрынятага спосабу зносін выступае маральная норма, якая з’яўляецца своеасаблівай крыніцай эвалюцыйнага развіцця таго ці іншага народа. Па гэтай прычыне, як адзначаў у свой час П.Я. Чаадаеў, “народы ў такой жа ступені маральныя, як і асобныя людзі. Іх выхоўваюць стагоддзі, як асобных людзей выхоўваюць гады” [3, с. 37].

Маральная мудрасць народа перадаецца з пакалення ў пакаленне з дапамогай разнастайных вусных і пісьмовых тэкстаў. “Кожны тэкст

з'яўляецца зафіксаваным фрагментам жыцця аўтара, дзейнасці яго розуму і душы, усёй яго цэльнай натуры. Разуменне тэксту магчыма толькі пры разуменні самой асобы, аднак зразумець гэту асобу можна толькі шляхам успрымання тэкстаў. Разуменне асобы магчыма толькі пры разуменні эпохі, але разуменне эпохі можа быць дасягнута толькі шляхам вывучэння тым або іншым спосабам зафіксаваных сведчанняў жыцця і дзейнасці людзей, якія жывуць у ёй” [4, с. 8].

Вытлумачэнне чалавекам свету з'яўляецца чалавечым вытлумачэннем, і таму яно неаддзельна ад самавытлумачэння. Чалавек імкнецца словамі, мовай выявіць сваё разуменне свету і сябе. У гэтых спробах ён абмежаваны сваёй мовай, сістэмай паняццяў і ўяўленняў, якія дзейнічаюць у ёй. Своеасаблівай апорай дадзенага тлумачэння свету ў розных мастацкіх тэкстах выступае народная творчасць.

Народная творчасць выявілася ў песнях, легендах, паданнях, прыказках, прымаўках, загадках. Усё гэта складвалася цэлымі стагоддзямі. Хто былі гэтыя творцы, нікому невядома, але іх творы жывуць у вуснах народа і перадаюцца з пакалення ў пакаленне. Па гэтых песнях, легендах, прыказках можна было б прасачыць мінулае і сучаснае жыццё беларускага народа. Гэта гісторыя яго побыту і яго вераванняў.

Па гэтай прычыне развіццё культуры кожнага народа сацыяльна абумоўлена, прадыхавана патрэбамі часу, умовамі гістарычнага жыцця грамадства. Яно абавязана таксама на духоўны вопыт папярэдніх пакаленняў, на лепшыя традыцыі мінулага, якія з'яўляюцца неабходнымі сродкамі сувязі эпох. У мове, фальклоры, помніках гісторыі матэрыяльнай культуры, літаратурных творах, мастацтве адлюстравана багатае духоўнае жыццё народа, яго невычэрпны творчы палёт, імкненне да перажывання, высокія гуманістычныя ідэалы. І педагогіка не з'яўляецца таму выключэннем, тым больш народная педагогіка.

Возьмем, напрыклад, трылогію Я. Коласа “На ростанях”. Галоўны герой твора Лабановіч – настаўнік, і ў той жа час ён нястомны, старанны вучань, для якога ўласная самасвядомасць і самаўдасканалванне з'яўляецца надзвычай важным і сур'ёзным прадметам жыцця. Чалавек тут уяўляе сабой цэлы свет, і гэты свет уваходзіць састаўной часткай у агульную мадэль духоўнага і інтэлектуальнага свету іншых людзей, а гэта значыць і ўсяго чалавецтва. У працэсе далучэння да гэтага духоўнага свету праз адпаведныя літаратурныя вобразы існаванне чалавека набывае пэўны сэнс. Ён усведамляе сваю прыналежнасць да сацыяльнага цэлага (нацыі, народа) і непарыўную духоўную сувязь з ім. Адбываецца гэта звычайна ўжо ў старшых класах. Два-тры гады навучання ў гэтых класах – гэта ўжо перыяд інтэнсіўнага фарміравання асобы чалавека.

Кожны народ, мяркуе, напрыклад, Г. Гачаў, імкнецца стварыць

нацыянальную вобразнасць, мае адзінае ўспрыманне свайго быцця. І вызначальную ролю ў гэтым успрыманні свету адыгрывае прырода як нейкія “запаведзі”, перакрываючы самога быцця, у якія неабходна ўнікнуць і расшыфраваць іх. Гэта значыць, што ў кожнага народа маюцца свае нацыянальныя вобразы свету, свой склад мыслення, сваё вобразнае ўспрыманне і асэнсаванне навакольнай рэальнасці. “У сутыкненні моў найбольш востра выражаецца сутыкненне спосабаў жыцця, матэрыяльных і духоўных культур – аднак сутыкненне адбываецца не проста ў жыцці, але на ўзроўні свядомасці асэнсавання жыцця. І наколькі яна разгалінаваная і раскідзістая – настолькі разгалінаваная мадэль свету жыве ў свядомасці народа” [5, с. 36]. У дадзеным выпадку размова ідзе не пра нацыянальны характар, а пра нацыянальны погляд на свет, не пра псіхалогію, а пра своеасаблівую гнасеалогію, нацыянальную мастацкую логіку, склад мыслення, тое, якой сеткай каардынат дадзены народ схоплівае свет і, адпаведна, які космас (у старажытным сэнсе слова, якая будова свету, светапарадак) вымалёўваецца перад яго вачыма. “Гэты асаблівы “паварот”, у якім паўстае быццё дадзенаму народу, і складае, – па меркаванні Г. Гачава, – нацыянальны вобраз свету” [5, с. 44]. Прадстаўнікі іншых народаў бачаць свет некалькі інакш, чым мы. Але як? Калі б удалося, лічыць ён, высветліць нейкім чынам гэта пытанне, у наша распараджэнне паступіў бы хутчэй за ўсё нейкі каэфіцыент, які адрозніваў бы кантрасты паміж народамі і культурамі. А паколькі такога крытэрыю сёння няма, то на яго пры арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу наогул не звяртаецца ўвага. Якая з літаратур: руская, беларуская ці іншая – найбольш эфектыўная ў духоўна-маральным выхаванні асобы, мы сёння, відавочна, вызначыць не можам.

У працэсе авалодвання мастацкай літаратурай у чалавека фарміруюцца ўсе асноўныя перадумовы ў выглядзе адпаведнага духоўнага стрыжня для авалодвання мастацкай літаратурай іншых народаў. У якасці такога стрыжня тут выступае вобразна-эмацыянальнае адлюстраванне жыцця з дапамогай мастацкага слова. “Гэта, – слухна лічыць М.А. Лазарук, – самы ўніверсальны сродак. З дапамогай слова можна выявіць думкі і перажыванні герояў, паказаць іх паводзіны і ўчынкі, знешні выгляд і інш. І хоць гэта асаблівасць не ставіць літаратуру над іншымі відамі мастацтва, яна надае ёй надзвычай шырокія магчымасці ўздзеяння на чалавека” [6, с. 4].

Асабліва вялікія яе магчымасці ў духоўна-маральным выхаванні, якое рэалізуецца праз мастацкі вобраз або спецыфічную форму, спосаб аналізу жыцця ў мастацтве. Канкрэтныя карціны, малюнкі і замалёўкі даюць нам выразнае ўяўленне пра пэўную з’яву, чалавека, пра тое, што яго акружае, з

чым ён сутыкаецца, як успрымае навакольнае жыццё. І ў гэтай сваёй якасці мастацкая літаратура ўшчыльную сутыкаецца з педагогічнай аксіялогіяй як пэўным накірункам педагогічных ведаў, ... “дзе выхаванне, навучанне і адукацыя разглядаюцца як каштоўнасці чалавечага жыцця. Свет чалавечых каштоўнасцей цесна звязаны паміж сабой і з асаблівасцямі спосабу жыцця людзей. Свет каштоўнасцей – гэта найперш свет культуры ў шырокім сэнсе слова, гэта сфера духоўнай жыццядзейнасці чалавека, яго прыхільнасцей – тых ацэнак, у якіх выражаецца ступень духоўнага багацця асобы” [7, с. 3].

Такім чынам, духоўна-маральнае выхаванне школьнікаў сродкамі мастацкай літаратуры па сваёй педагогічнай сутнасці прынцыпова адрозніваецца ад ідэйна-маральнага выхавання на аснове адпаведнай тэорыі маралі. Яно абапіраецца не на рацыянальную, канструяваную этыку з яе першачатковай дыдактычнай дадзенасцю, а на этыку жыцця самога народа, яго духоўную сутнасць і маральныя магчымасці, якія сфарміраваліся на працягу стагоддзяў народнага жыцця.

Пры дапамозе мастацкай літаратуры дзіця засвойвае разнастайныя культурныя ўзоры і нормы паводзін і толькі потым у яго з’яўляецца патрэба ў гэтых відах паводзін. Яно набывае нейкую аўтаномію, само становіцца носбітам і выразнікам адпаведнай духоўнай культуры, яе нормаў і прынцыпаў дзякуючы фарміраванню тых ці іншых асобасных якасцей. Сама ж самадзейнасць асобы ў многім вызначаецца ўзроўнем яе духоўнага развіцця. І своеасаблівым індикатарам гэтага развіцця выступаюць духоўна-маральныя каштоўнасці вучняў.

Спіс асноўных крыніц

1. Толстых, В.И. Искусство и мораль. О социальной сущности искусства / В.И. Толстых. – М.: Изд. полит. лит., 1973. – 440 с.
2. Толстых, В.И. Сократ и мы: размышление и очерки на одну тему / В.И. Толстых. – М.: Полит. лит., 1981. – 383 с.
3. Чаадаев, П.Я. Цена веков / П.Я. Чаадаев. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 254 с.
4. Гусинский, Э.Н. Образование личности: пособие для преподавателей / Э.Н. Гусинский, Ю.И. Турчанинова. – М.: Интерпрон, 1994. – 136 с.
5. Гачев, Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М.: Советский писатель, 1988. – 446 с.
6. Лазарук, М.А. Беларуская літаратура для IX кл. / М.А. Лазарук. – Мінск: Народная асвета, 1994. – С. 3–6.
7. Бахтин, М.М. Проблема текста в лингвистике, философии и других гуманитарных науках / М.М. Бахтин. – М.: Худ. литература, 1986. – С. 473–500.